

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Waarom haten ze ons eigenlijk?

Cliteur, P.B.; Zee, M.E.; Bosch F.

Citation

Cliteur, P. B., & Zee, M. E. (2016). Waarom haten ze ons eigenlijk? In *Waarom haten ze ons eigenlijk?* (pp. 9-28). Groningen: Uitgeverij De Blauwe Tijger. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/45686>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/45686>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

WAAROM HATEN ZE ONS EIGENLIJK?

ANTWOORDEN VAN:

PAUL CLITEUR, FLORIS VAN DEN BERG,
GEERTEN WALING, DAVID PINTO, KLEIS JAGER,
WIM VAN ROOY, YOUSSEF AZGHARI,
SEBASTIEN VALKENBERG, SIMON ADMIRAAL,
MACHTELD ZEE, JAN JAAP DE RUITER, SAM VAN ROOY,
GERT JAN GELING, IZZ AD-DIN RUHULESSIN,
HALIM EL MADKOURI, MANFRED WOLF,
FRITS BOSCH (RED.)

UITGEVERIJ DE BLAUWE TIJGER

FRITS BOSCH (RED.)

WAAROM HATEN ZE ONS EIGENLIJK?

ANTWOORDEN VAN:

PAUL CLITEUR, FLORIS VAN DEN BERG,
GEERTEN WALING, DAVID PINTO, KLEIS JAGER,
WIM VAN ROOY, YOUSSEF AZGHARI,
SEBASTIEN VALKENBERG, SIMON ADMIRAAL,
MACHTELD ZEE, JAN JAAP DE RUITER, SAM VAN ROOY,
GERT JAN GELING, IZZ AD-DIN RUHULESSIN,
HALIM EL MADKOURI, MANFRED WOLF,
FRITS BOSCH

UITGEVERIJ DE BLAUWE TIJGER

Cliteur, Paul, en Zee, Machteld, "Waarom haten ze ons eigenlijk?",
in: Frits Bosch, red., *Waarom haten ze ons eigenlijk?*, Uitgeverij De Blauwe Tijger,
Groningen 2016, pp. 11-29.

WAAROM HATEN ZE ONS EIGENLIJK?

Paul Cliteur en Machteld Zee

'Je préfère mourir debout que vivre à genoux.'
Stéphane Charbonnier (1967-2015)

De vraag "Waarom haten ze ons eigenlijk?" vraagt om enige conceptuele verheldering.

Eerst: wie zijn "ze"?

Wij zullen ervan uitgaan dat "ze" verwijst naar de terroristen die de aanslagen plegen. In Brussel, Parijs, Londen, Amsterdam, maar ook in steden in delen van de wereld die niet onder de westerse invloedssfeer staan. Aanslagen vinden tenslotte ook plaats in Afghanistan, Pakistan en Saoedi-Arabië.

Twee: wat betekent "ons"? Inderdaad, de terroristen haten "ons". Maar het "ons" is wel iets moeilijker af te bakenen dan het "ze". In ieder geval haten de terroristen de vrijheden die goddeloze democratische rechtsstaten als min of meer vanzelfsprekend veronderstellen. Maar ook zijn hun acties gericht tegen de groepen die er reeds in geslaagd zijn op basis van een min of meer identieke wereldbeschouwing een staat in te richten. Al Qaida of de Islamitische Staat keert zich tenslotte ook tegen Saoedi-Arabië. En wat is het verschil tussen Saoedi-Arabië en is? Dezelfde vrouwenonderdrukking, dezelfde draconische straffen, dezelfde willekeur, dezelfde wreedheid. Heel veel verschil is er niet, zij het dan alleen dat Saoedi-Arabië al voor elkaar heeft wat de Islamitische Staat nu probeert te bewerkstelligen: een eigen stuk territorium veroveren.

Drie: wat moeten we onder "haat" verstaan? Bij haat gaat het om een heftige gemoedsbeweging. Het woord "haat" wordt tegenwoordig een beetje te los gebruikt en misschien dat "haat" ook niet het meest naar voren springende is in de wereldbeschouwing van de terroristen. Dat ze ons afwijzen, en heel heftig afwijzen, dat is wel duidelijk.¹ Wie de verzamelde opstellen van Osama Bin Laden leest,² of die van andere voorgangers van het hedendaags terrorisme,³ valt het op dat men wel een diepe afkeer heeft van precies de waarden die in constituties van de-

mocratische rechtsstaten als hoogste idealen worden gekoesterd, maar tevens valt op dat die diepe afkeer betrekkelijk stoïcijns, een beetje klinisch zelfs, wordt geformuleerd.

Wat zeggen ze zelf?

Misschien is het beste begin, na vijftien jaar falende analyses van het hedendaags terrorisme, een advies om naar "hen", de islamistische theoterroristen zelf, te luisteren. Immers die vraag, waarom ze ons afwijzen, beantwoorden ze zelf. Wie bereid is serieus te nemen wat Mohammed Sidique Kahn, Mohammed Bouyeri, Ahmedy Coulibaly en Chérif en Saïd Kouachi zelf zeggen over waarom ze een afkeer van ons hebben, kan daaruit een tamelijk consistent beeld opmaken. Het probleem is alleen: dat doen we niet, althans de meesten doen dat niet. In de westerse wereld, bij overheden, bij het merendeel van de wetenschappers die in opdracht van die overheden "onderzoek" doen, bij politici – telkens zie je hetzelfde. Als de terroristen hun theologische opvattingen uiteenzetten, schuiven "wij" dat achteloos opzij en gaan herformuleren wat wij denken dat hun diepste motieven zijn. Zij zeggen: we zijn religieus gemotiveerd. En: we kunnen die religieuze opvattingen ook systematiseren in wat men een "theologie" kan noemen.⁴ Maar wij verklaren eensgezind: dat klopt niet. Jullie motieven hebben niets, maar dan ook niets met religie te maken.

We zouden deze stelling met een overweldigende hoeveelheid citaten kunnen illustreren, maar laten we ons beperken tot één. "Whether you call them ISIS or ISIL, I refuse to call them the Islamic State, because they are neither Islamic or a state", zegt Hillary Clinton.⁵ Dit soort uitspraken wordt gedaan door bijna alle politici op de wereld. Door Barack Obama, door David Cameron, door Angela Merkel, door Frans Timmermans – ze zeggen het allemaal. "I refuse", zegt Clinton, alsof het van haar beslistheid afhangt hoe de wereld in elkaar zit. En deze uitspraken doet zij "omdat" ISIL noch islamitisch, noch een staat zou zijn. Is het werkelijk zo simpel? Wat voor onderzoek zou Clinton hebben gedaan om haar boude beweringen over de essentie van een godsdienst te onderbouwen? Is zij nu ineens theoloog geworden? En dan die ongepaste zelfverzekerdheid waarmee wordt ontkend dat IS een staat zou zijn. De vraag of iets een "staat" is of niet, hangt voor een deel af van de vraag of een groepering de effectieve controle over een stuk territoir heeft weten te verwerven.⁶ Is dat het geval, dan kan je dromen wat je wilt, maar dan zijn wel de eerste stappen gezet naar een proces van staatsvorming, of je dat nu leuk vindt of niet.

In de mainstream pers raakt men niet uitgepraat over de domme uitspraken van Donald Trump, maar wat de meeste journalisten ontgaat, is dat onze keurige politici met droge ogen dingen zeggen die

zeker zo dom zijn. Alleen valt het niet op. En dat is des te gevaarlijker.

Terug naar de theoterroristen. Zij zeggen: er is een god die ons opdraagt te doen wat we doen. Een god die tegen vrijheid van expressie is (en God is dat). Een god die een grote afkeer heeft van vrijheid van godsdienst. Een god die vindt dat ketters en blasfemisten over de kling moeten worden gejaagd. Maar wij antwoorden: nee, dat kan niet. Jullie zijn wezenlijk geïnteresseerd in non-discriminatie, in vermindering van militaire interventies in de wereld van het Midden-Oosten, jullie wonen in slechte buurten (banlieus), jullie kinderen hebben een identiteitsprobleem en jullie luisteren naar de verkeerde predikanten.

Je zou verwachten dat vijftien jaar falende terrorismebestrijding ons enigszins bescheiden heeft gemaakt wat betreft onze analyses, maar dat is helemaal niet het geval. Onze experts, onze politici, onze bestuurders, ze verklaren nog steeds unisono dat het allemaal niets te maken heeft met waar de terroristen zelf van zeggen dat het er alles mee te maken heeft. Wij willen kennelijk graag dat ze ons haten, waarvoor wij vinden dat we gehaat moeten worden. En dus persisteren we in onze eigenwijze misvattingen. Vooralsnog.

Theoterrorisme

Wat zou een meer realistische diagnose zijn? Wij denken dit: het soort van terrorisme waarmee we tegenwoordig geconfronteerd worden, is voor een belangrijk deel terrorisme gebaseerd op de overtuiging dat God het geweld wil en beveelt: theoterrorisme.⁷ Zoals bekend, leveren de heilige boeken van jodendom, christendom en islam enkele niet mis te verstane aanknopingspunten op voor geweld tegen ongelovigen, anders gelovigen en afvalligen. It's all there.⁸ Dat wil niet zeggen dat alle gelovigen die aansporingen serieus nemen. Velen niet. Gelukkig. Die lezen het als zijnde symbolisch. De meeste mensen gaan met heilige geschriften om, zoals Karen Armstrong, een voormalige non en schrijver van veel gelezen boeken over religie, vindt dat je daarmee om moet gaan. Dat wil zeggen: staat er iets moois ("help de zwakken en verdrukten"), dan zeg je: "Wat geweldig dat we de zwakken en verdrukten moeten helpen. Wat een wijsheid staat er toch in die heilige boeken! Je moet wel heel knap om zoiets te bedenken!" Maar staat er iets kwaads ("stenig de godslasteraar"), dan zeggen we: "Dat moet je zo niet lezen".

Wat nu die theoterroristen doen, is het "stenig de godslasteraar" serieus nemen. De stenen zijn alleen vervangen door mitrailleurs. En de enige concessie die zij aan Karen Armstrong doen, is dat ze zeggen: "Stenigen, dat is veel te omslachtig tegenwoordig". Je kan toch niet een hele mand stenen meenemen naar het redactiekantoor van Charlie Hebdo? Dus nemen ze een Kalasjnikov.

De vraag "Waarom haten ze ons?" is derhalve betrekkelijk makkelijk te beantwoorden. Ze haten ons omdat zij denken dat hun god dat van hen vraagt. Maar wat overblijft zijn twee raadsels. Raadsel één: waarom kunnen wij ons na vijftien jaar soul-searching (we nemen maar even 9/11 als ijkpunt) er nog steeds niet toe brengen hen, de theoterroristen, op hun woord te geloven? Raadsel twee: hoe kan het worden verklaard dat wij er niet in slagen een effectieve culturele contra-terroristische strategie te ontwikkelen? Is het meest verontrustende wellicht dat wij onszelf haten? Kennelijk achten we onze waarden niet het verdedigen waard. Met andere woorden: niet hun haat jegens ons is het probleem, onze zelfhaat is het grootste obstakel. Of is het zelfoverschatting? Laten we proberen dit in de paragrafen die volgen wat verder te verkennen.

1989

Die haat (laten daar toch maar even aan vasthouden) jegens democratische waarden bij de zogenaamde democraten zelf – ziedaar een hoogst verontrustende zaak. Zeker zo verontrustend als de haat van de terroristen voor ons. Die zelfhaat komt tot uitdrukking in de gelatenheid waarmee we de aanvallen van het theoterrorisme over ons heen laten komen. Dit valt goed te illustreren met een van de belangrijkste theoterroristische aanslagen van de moderne tijd.

9/11? Nee, een van de meest krasse aanvallen op het seculiere en democratische project van Europa vond plaats in 1989, het jaar van het vallen van de Berlijnse muur. Gorbachov ging, Khomeini kwam.⁹ Tegenwoordig mag Al-Baghdadi (geb. 1971) de belangrijkste ideoloog van het theoterrorisme zijn, tien jaar geleden was dat Osama Bin Laden (1957–2011), maar weer twintig jaar terug was dat Ayatollah Khomeini (1902–1989). Hij introduceerde het islamitisch theoterrorisme in de moderne internationale politiek. Dat heeft wortels in het Oude Testament. Er zijn zowel joodse als christelijke varianten van. Maar het islamitisch theoterrorisme is tegenwoordig natuurlijk de meest invloedrijke vorm. De theoterroristische aanval van Khomeini kwam in de vorm van een proclamatie van het doodsvonnis van Salman Rushdie door de religieuze dictator.

Niet alleen dat doodsvonnis zelf is van belang, zeker zo belangrijk was de reactie daarop van de regering van het Verenigd Koninkrijk en die van andere democratische rechtsstaten. Die reactie was, om het vriendelijk te zeggen, lauw. Hoewel premier Thatcher de reputatie had van een "iron lady", en zij de Britse vloot in de Falklandoorlog (1982) de hele oceaan overstuurde om een klein stukje Brits territorium veilig te stellen, was haar reactie op de meest flagrante schending van Britse

soevereiniteit, toen een van haar literaire schrijvers ter dood werd veroordeeld door een buitenlandse tiran, bijzonder timide.¹⁰ Hoe kan dat? En hoe was het mogelijk dat Rushdie ook zo weinig steun kreeg van vele westerse intellectuelen?¹¹ De meest heldere manifestaties van onze zelfhaat vinden we bij, mirabile dictu, Europese intellectuelen. Niet bij de bevolking van Europese natiestaten, maar bij Europese intellectuelen. Velen, niet allen,¹² maar wel velen, hebben geprobeerd het op een akkoordje te gooien met de agressors. Wij geloven niet dat we ons aan overdrijving schuldig maken wanneer we zeggen dat het de Europese intelligentsia grosso modo ontbreekt aan de ambitie een cultuur van vrijheid en mensenrechten effectief te verdedigen.¹³ Vele Europese intellectuelen praten over democratie, rechtsstaat en mensenrechten, maar wanneer ze worden aangevallen door religieuze terroristen, buigen de Europese intellectuelen mee. Zij zijn geen aanhangers van een "weerbare democratie,"¹⁴ maar van een "weerloze democratie". Zij noemen dat "tolerant". Zij trekken zich terug in het belijden van (koloniale) schuld,¹⁵ zij relativiseren de Europese principes en roepen op tot "matiging van kritiek" ten aanzien van de religieuze agressors. Zij capituleren collectief voor wat Flemming Rose, redacteur van de krant die de opdracht gaf voor de Deense cartoons, met een gelukkige term heeft aangeduid als "grievance fundamentalism", een strategisch beroep op gekwetste religieuze gevoelens op basis waarvan allerlei onaanvaardbare concessies in de seculiere rechtsstaten worden afgedwongen.¹⁶ Laten we dit met een voorbeeld van een belangrijke Europese intellectueel illustreren: Karl Popper (1902-1994).

Karl Popper

Het is misschien aardig Karl Popper als illustratie te nemen, omdat wanneer het aankomt op de verdediging van democratie, rechtsstaat, mensenrechten en in het bijzonder de vrijheid van expressie, geen filosoof uit de twintigste eeuw een grotere reputatie heeft dan hij.¹⁷ Het erfgoed van John Stuart Mill, William Kingdon Clifford en andere Victoriaanse liberalen werd in de twintigste eeuw verder ontwikkeld door Popper.

Hij deed dat met een enorm succes, mede omdat hij aan de wieg stond van een hele nieuwe discipline in de filosofie: de wetenschapsfilosofie. Voor de meeste academische disciplines werd vanaf de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw wetenschapsfilosofie als een verplicht vak voorgeschreven. Alle studenten aan universiteiten werden onderwezen in Popper's pogingen om het "inductieprobleem" te overwinnen en andere methodologische kwesties.

Popper was ook het alternatief voor de intellectuelen van de Frankfurter Schule. Hij was het alternatief voor Marcuse, Horkheimer

en Adorno. Het centrale boek is *The Open Society and its Enemies* (1945), waarin de kritiek op Plato, Marx en Hegel vervat is, maar waarin hij ook in talloze voetnoten uiteenzettingen presenteerde over de aard van democratie en de noodzaak van kritiek.¹⁸ Een kernbegrip in dit boek is, zoals de titel ook aanduidt, dat van de "open samenleving". Een open samenleving is een democratie, maar ook een samenleving die open staat voor kritiek. Vrijheid van meningsuiting en de mogelijkheid alle ideeën en theorieën aan een stevige kritiek te onderwerpen staan hier centraal. Popper bevindt zich hiermee in de traditie van J.S. Mill en andere Victoriaanse intellectuelen die sterk de nadruk legden op de noodzaak en de legitimiteit van kritiek. Zijn wetenschapsfilosofie, zoals uiteengezet in *Logik der Forschung* (1934), veel later gepubliceerd als *The Logic of Scientific Discovery* (1959), duidde hij aan als "kritisch rationalisme".

Popper was tevens een atheïst en rationalist. Hij was verbonden aan de "Rationalist Press Association" en een lid van de "International Academy of Humanism".

Met andere woorden: niemand lijkt beter toegerust om de strijd met de vijanden van de democratie aan te gaan dan Popper. En toch gebeurde dat niet, toen het er echt op aan kwam.

Popper tekent niet

In 1989 stelde de 'Index on Censorship' een petitie op met als titel "World statement by the international committee for the defense of Salman Rushdie and his publishers" (gepubliceerd in 'Index on Censorship', Volume 18, Issue 3, 1989). Dit manifest zou men kunnen beschouwen als een belangrijke stap in het ontwikkelen van een culturele contra-terroristische strategie tegenover de aanval die Khomeini op de waarden democratie, rechtsstaat en mensenrechten had ingezet. U zegt dat u onze vrijheid wilt vernietigen? Wij zeggen u dat we daaraan zullen vast houden. Dit statement bevatte de volgende zinnen:

We, the undersigned, insofar as we defend the right to freedom of opinion and expression as embodied in the Universal Declaration of Human Rights, declare that we also are involved in the publication. We are involved whether we approve the contents of the book or not. Nonetheless, we appreciate the distress the book has aroused and deeply regret the loss of life associated with the ensuing conflict. We call upon the world opinion to support the right of all people to express their ideas and beliefs and to discuss them with their critics on the basis of mutual tolerance, free from censorship, intimidation and violence. We request all world leaders to continue to repudiate the threats made against Salman Rushdie and

his publishers, and to take firm action to ensure that these threats are withdrawn.

Op 23 februari 1989 nodigde Mark Le Fanu, de secretaris van de "Society of Authors", ook Popper uit om deze petitie te tekenen. Popper verklaarde dit niet te willen doen, maar hij gaf tevens een uitvoerige motivering waarom hij hiertoe niet bereid was. Hij stuurde verder een kopie van zijn brief aan Isaiah Berlin.¹⁹

In zijn motiveringsbrief verklaarde Popper het niet eens te zijn met "We, the undersigned (...) declare that we also are involved in the publication". Velen van diegenen die de verklaring ondertekenden zouden bezwaar hebben gehad tegen *The Satanic Verses*, lichtte Popper toe. De verklaring zou kunnen worden gelezen alsof de intellectuelen van de wereld Rushdie allemaal ondersteunden "in the offensive passage that he has written and published".

Dat is een interessante zin. Uit het citaat van Popper blijkt hoe slecht geïnformeerd hij was. Hij denkt kennelijk dat het maar om een controversiële passage gaat in het boek van Rushdie, terwijl *The Satanic Verses* vele stukken bevat waaraan islamisten aanstoot kunnen nemen (wat zij ook gedaan hebben). Het is duidelijk: Popper had *The Satanic Verses* evenmin gelezen als Ayatollah Khomeini. Dat het een aanstootgevend boek zou zijn, leidde hij gewoon af uit het feit dat anderen aangaven dat het aanstootgevend was. En die anderen hadden het weer gehoord van weer anderen. Zo gaat dat heel vaak met deze dingen. Niemand neemt de moeite terug te gaan naar de bronnen zelf, maar men baseert zijn of haar oordeel op de meest fanatieke en slechtst geïnformeerde fanatici, die het eerst beginnen te brullen.

Popper roept ter rechtvaardiging van zijn handelen in herinnering dat het boek van Rushdie vele mensen zou hebben beledigd ("offended many people"). Maar moet je dan niet de vraag stellen: zijn die mensen wel terecht beledigd? Of: wie maakt het eigenlijk iets uit dat je beledigd bent? Wie die vraag niet wil stellen, maakt zich tot marionet van de meest intolerante fanatici onder ons.

Popper werpt zich ook op als iemand die het beter weet dan de mensen die de verklaring wel wilden ondertekenen. Hij houdt de secretaris van de organisatie voor: "few of us wish to defend the offence Rushdie has committed against religious believers, and the harm he has done (to hostages in the Lebanon, and to 'moderates' in Iran)".

Popper verklaart ook alleen maar een verklaring te willen ondertekenen die zou beginnen met "that the signatories realize that every freedom (like the freedom to publish) involves a duty, like the duty not to hurt".²⁰

De "duty not to hurt" en de "duty not to harm"

Het is bijna ongelooflijk dat Karl Popper, de man die zichzelf in de traditie plaatst van John Stuart Mill, Immanuel Kant en andere verlichtingsdenkers deze zinnen heeft kunnen opschrijven. John Stuart Mill heeft in *On Liberty* (1859) het "harm-principle" geïntroduceerd.²¹ De vrijheid, ook de vrijheid van expressie, heeft daar een grens wanneer door die expressie "harm", "schade", zou kunnen worden toegebracht aan anderen. Daarbij preciseert Mill dan die "schade" als "physical harm". Dus aanzetten tot "gewelddadig optreden", zoals het in de Nederlandse wetgeving wordt genoemd, valt niet onder de bescherming van vrijheid van expressie. De oproep van bijvoorbeeld Khomeini om de Britse schrijver te vermoorden is niet een expressie die beschermd moet worden door de vrijheid van expressie.

Bij Popper wordt "harm" veranderd in "hurt". Dat is een essentiële verandering en een verandering die noodlottig is voor de vrijheid van expressie. Immers, wanneer je niets meer kunt zeggen waardoor een ander zich "beledigd" voelt, dan is dat de facto de dood van vrijheid van expressie. Er zijn immers altijd mensen die beledigd zijn wanneer wordt gezegd dat God niet bestaat, of dat Jezus niet de zoon van God is, of dat Mohammed niet met de puber had mogen trouwen of wat dan ook.²² In een wereld waarin de normen voor belediging en fatsoen worden gehanteerd van Erdogan, Khomeini of Poetin heeft het geen enkele betekenis meer vrijheid van expressie op te nemen in grondwetten en verdragen. Dat zijn dan papieren verklaringen geworden. Die vrijheid bestaat dan gewoon niet.

Maar nu zien we dus hoe een groot protagonist (althans "op papier", officieel: in zijn boeken en opstellen) volledig capituleert voor een dictatoriale opvatting over de vrijheid van expressie.

In een afzonderlijke brief aan Isaiah Berlin verduidelijkt Popper zijn standpunt nog verder. Verwijzend naar het werk van Isaiah Berlin over waardenconflicten zegt hij: "Of course, many of our values clash. But I am afraid, this is essentially a clash of disvalues". Hij herhaalt vervolgens ook weer ten opzichte van Berlin dat elke vrijheid misbruikt kan worden en voegt daaraan toe dat de voorgangers van Berlin en van hemzelf – Voltaire, Kant en Mill – niet anders over deze zaak gedacht zouden hebben dan hij, Popper, doet.

Het is bijna ongelooflijk dat deze twee brieven zijn geschreven door een en dezelfde persoon die ook *The Open Society* schreef, en die in vele opstellen het verlichtingserfgoed heeft geprezen en wees op de noodzaak tot het scherp bekritisieren van alle hypothesen. Hij verwijst naar Mill en Voltaire, maar Popper geeft met zijn weigering de steunverklaring voor Rushdie te tekenen aan dat hij eigenlijk niets van hun

werk heeft begrepen. Nergens geeft Popper ook blijk van het feit dat hij *The Satanic Verses* heeft gelezen en hij lijkt de verwerpelijkheid van het boek af te leiden uit de gewelddadigheid van diegenen die het willen onderdrukken.

Het is ook moeilijk te begrijpen dat de twee brieven zijn geschreven door iemand die zelf zeer hardhandige kritiek formuleerde op Plato, Marx en Hegel.

Het is "What/If"-geschiedenis natuurlijk, maar men vraagt zich af wat zou zijn gebeurd als in 1945, als gevolg van de publicatie van *The Open Society and Its Enemies*, Stalin een doodsvonnis had uitgevaardigd over Marx' scherpe criticus Karl Popper? Immers, dat zou toch een equivalent zijn van Khomeini's fatwa, is het niet? Zou Popper dan ook zijn excuses aan Stalin hebben aangeboden? En zou hij hebben gezegd dat zijn eigen Marx-kritiek duidelijk "te ver" ging en dat elke vrijheid "verantwoordelijkheden" met zich meebrengt? Of zou hij daarentegen hebben geïnsisteerd op het goed recht van kritiek? Maar waarom dan niet de kritiek van een romancier verdedigen op een religieuze en politieke leider, ook al wordt die kritiek natuurlijk als even onterecht en onaangenaam ervaren als bij marxisten het geval is wanneer Marx wordt bekritiseerd?

Nu schreef Popper in 1989 en we zijn inmiddels vele "incidenten" (of waren het "precedenten"?) verder. Met de aanslag op de redactie van het Franse satirische blad 'Charlie Hebdo' op 7 januari 2015 lijkt het zelfs voor de meest trage geesten duidelijk dat religieuze terroristen niet van vrijheid van expressie houden. En Europese staten lijken zich misschien te gaan realiseren dat hun vrijheden niet vanzelfsprekend zijn, maar dat ze verdedigd moeten worden als specifiek Europees erfgoed. Of niet. Dat kan natuurlijk ook. En voorlopig ziet het ernaar uit dat die waarden niet verdedigd worden. Is Europa ziek? Zijn onze grootste intellectuelen ziek? Onze politici? Onze bestuurders? Waarom reageert men zo lauw als de democratische instituties frontaal worden aangevallen?

Charlie Hebdo

Een van de mensen die vond dat je de vrijheid van expressie, de vrijheid om zelf te bepalen wat je wilt lezen²³ en de vrijheid om te denken moest verdedigen tegenover de aanvallen die daarop worden gedaan door religieus fundamentalisten was de Franse tekenaar "Charb".

Stéphane Charbonnier (1967-2015) was hoofdredacteur van het Franse satirische blad 'Charlie Hebdo'. Tezamen met anderen kwam hij op 7 januari 2015 om het leven toen hij tijdens een redactievergadering werd doodgeschoten door de broers Chérif Kouachi (1982-2015) en

Saïd Kouachi (1980–2015).

Leg deze situatie voor aan de lezers van een keurige avondkrant en men krijgt dan vaak het volgende commentaar. Het is natuurlijk “verschrikkelijk” wat hier gebeurd is. En natuurlijk is de lezer van het keurige avondblad voor vrijheid van meningsuiting. Volgens burgemeester Aboutaleb moet dan een punt worden geplaatst,²⁴ maar bij velen volgt dan een komma. Immers, de lezer van het keurige avondblad is niet “zomaar” voor vrijheid van meningsuiting. Hij of zij wijst op “verantwoordelijkheden”, op “fatsoen”, “zinloosheid”, die verbonden zouden zijn met bepaalde uitingen. Zou men niet ook “misbruik” van vrijheid van meningsuiting kunnen maken? En vanuit dit onschuldig klinkende gedachtenexperiment wordt dan vaak het tekenen van de Profeet van de islam opgevoerd als non plus ultra van “zinloos kwetsen”, mensen “tot in het diepst van hun ziel” of “op het bot” beledigen.

Wat kan dat immers voor zin hebben? De Profeet is nu eenmaal voor miljoenen mensen een heilige figuur. Het heeft toch ook geen zin om voor de deur van een liefhebbende zoon te gaan schreeuwen dat zijn moeder een hoer is?

Keurige mensen vinden dit over het algemeen een heel goede vergelijking: die Profeet met die moeder.

De lezer van de keurige avondkrant kan je soms nog vertellen dat de ‘Jyllands Posten’ met het plaatsen van de twaalf cartoons nog een legitiem punt wilde maken: laten zien dat cartoonisten zelfcensuur toepasten, maar wat had Charlie Hebdo voor excuus?²⁵ Was het zo langzamerhand niet duidelijk geworden dat het tekenen van de Profeet op zijn minst een heikele zaak was? Waarom ging Charb door, terwijl hij toch had kunnen vaststellen dat Westergaard een storm had geogst met zijn ene cartoon uit 2005?²⁶ Heeft Charb niet zijn eigen dood gezocht? Heeft hij niet iets van de zelfmoordterrorist? Waarom zou men Mohammed-cartoons maken, of herpubliceren, wanneer men weet dat dit een doorn in het oog is van velen?

Het antwoord op die vraag is:

Omdat geen enkele praktijk in de islamitische wereld ter discussie kan worden gesteld als de Profeet die praktijk lijkt te hebben afgezegd. En dat vrij bespreken van de opvattingen van de Profeet is een kolossaal taboe in de wereld van de islam. Het is gewoon onmogelijk. Cartoons dragen bij aan demystificatie.

Sociale verandering en religiekritiek

Een goed begrip van bovenstaande passage is essentieel voor een goed begrip van de hedendaagse crisis rond het publiceren van de Mohammed-cartoons. Waarom zou je dat doen? Vrijheid is er toch niet om "anderen tot op het bot te beledigen"?²⁷ Het heeft toch geen zin om iets te publiceren met uitsluitend het doel anderen te beledigen? Hen pijn te doen? Hen te vernederen?²⁸ Zijn hedendaagse secularisten, die hameren op het belang van vrijheid van expressie, niet bezig met "battling a minority within an already embattled minority"?²⁹

Ons idee is dat deze sympathiek klinkende commentaren de plank ernstig misslaan. Wat de mensen die dit soort commentaren geven over het hoofd zien, is de essentiële betekenis van religiekritiek. Religiekritiek is niet belangrijk omdat het zo fijn is om te vertrappen wat anderen heilig is. Niet omdat critici zoveel genoeg beleven aan het sarren en treiteren van kwetsbare religieuze minderheden. Niet omdat we zulke ongelooflijke lol beleven aan religieuze satire. Maar omdat elke sociale verandering in een wereld waarin het theoterrorisme om zich heen grijpt, begint bij religiekritiek.

We zullen dat nu proberen te illustreren aan de hand van een wijdverbreide praktijk ten aanzien van jonge meisjes. Zoals bekend worden die vaak uitgehuwelijkt.

Nu proberen hervormers die praktijk terug te dringen. Hoe doe je dat? Bijvoorbeeld door een wet te maken die vrouwenhandel verbiedt. Of door de minimumleeftijd waarop vrouwen kunnen trouwen te verhogen. Of door in de wet vast te leggen dat vrouwen zelf toestemming moeten geven voor hun huwelijk (en niet hun vader of hun broer).

In Egypte probeerde men wetgeving met die strekking te maken, maar dat stuitte op verzet van salafistische geestelijken.³⁰ Een van die geestelijken was Sjeik Mohamed Saad El-Azhary. Hij verzette zich tegen die wetgeving, omdat deze zou botsen met een door hem gekoesterde praktijk van kindhuwelijken. Zodra een meisje in de puberteit verkeert, zou het tijd zijn haar uit te huwelijken, verklaarde de geestelijke.

Ook was de sjeik een tegenstander van wetgeving die vrouwen zou beschermen tegen geweld. Stel die wetgeving wordt aangenomen, lichtte de sjeik toe, dan zou dat ook kunnen betekenen dat echtgenoten konden worden vervolgd als zij hun bruiden zouden slaan of dwingen tot seks. Je eigen vrouw zou dan een klacht tegen je kunnen indienen. "Die kant gaat het op", waarschuwde hij.

Maar nu komen we op de vraag waar het ons om te doen is in dit verband. Waarom zou het zo slecht zijn wanneer het die kant op zou gaan, kan men vervolgens aan de sjeik vragen? Die vraag wordt beant-

woord door een collega van Sjeik Mohamed Saad El-Azhary, namelijk door Sjeik Yasser Borhamy, de woordvoerder van Salafi Dawah. Borhamy gaf een reactie op het streven van vrouwenrechtenactivisten die proberen de huwbare leeftijd van meisjes te verhogen in Egypte. Daar was hij, net als Sjeik Mohamed Saad El-Azhary, tegen. Feministen, zoals de actievoerder Azza Kamel, probeerden de huwbare leeftijd voor meisjes te verhogen tot achttien jaar, terwijl de salafisten probeerden die naar zes jaar te krijgen. Die leeftijdsverhoging was een slecht idee, lichtte Borhamy toe, omdat we beschikken over fragmenten uit de Hadith (overleveringen over het doen en laten van Mohammed; pc en mz) waarin staat dat de profeet Mohammed trouwde met zijn vrouw toen zij zes jaar oud was. Hij zou voor het eerst seks hebben gehad met haar na de eerste menstruatie, namelijk toen het meisje negen jaar oud was. En, zoals Borhamy bepleitte, "als de islam het toestond in de tijd van de Profeet dan is het toegestaan tot het einde der tijden".

Westerse commentatoren hebben geen enkel idee hoe sterk de troefkaart is die Sjeik Borhamy hier op tafel legt. Toch is dat zo. Erop wijzen dat een bepaalde praktijk door Mohammed werd voorgeschreven of goedgekeurd is het sterkste argument dat men kan geven. Het betekent in wezen: einde discussie. Dus exit alle voorstellen van de hervormers op het terrein van vrouwenrechten.

Wat we hieruit kunnen leren, is hoe "heilig" sommige heilige geschriften zijn voor sommigen. Voor Karen Armstrong zijn de heilige geschriften een soort van volkspoëzie. Zij leest die alsof het om de sprookjes van Duizend-en-een-nacht gaat. Maar dat is helemaal de realiteit niet in grote delen van de wereld. In grote delen van de wereld worden die heilige geschriften gelezen als categorische dictaten die, uit de aard der zaak, bovengeschild zijn aan alles wat de mens bedenkt: wetten, constituties, verdragen met mensenrechten, et cetera.

Dat zijn gekken

Een veel gehoorde reactie op de constatering die we hierboven hebben gedaan van de zijde van de cultureel verlichte en progressieve intelligentsia in westerse staten, is doorgaans: "Maar die Sjeik Borhamy en die Sjeik El-Azary, dat zijn gewoon gekken. Die je heb je overal en die zal je altijd houden". Vervolgens gaat die intellectueel ons omstandig uitleggen dat je hun standpunt niet mag verwarren met "de islam" en ook niet met het "overgrote deel van de moslims in deze wereld". Je wilt je wereldbeeld toch niet laten bepalen door deze gekken?

Nu hebben wij er op zich geen bezwaar tegen de sjeiks als "gek" neer te zetten, maar een probleem is wel dat daardoor het gevaar ontstaat dat hun opvattingen niet serieus worden genomen. En gezien de

aanhang die de sjeiks genieten in bepaalde kringen, en in bepaalde delen van de wereld, is er alle reden om hun opvattingen serieus te nemen. Zij hebben in grote delen van de wereld heel wat meer aanhang dan Karen Armstrong met haar Duizend-en-een-nacht-interpretaties van de heilige boeken. Onze verlichte intellectueel kan hun opvattingen dus weliswaar niet serieus nemen, maar het zou wel verstandig zijn heel goed te bestuderen wat zij zeggen en daarop een antwoord te formuleren dat steekhoudend is.

Wat betekent dat voor onze kansen op sociale veranderingen? Het antwoord is: we kunnen de status quo alleen maar veranderen door die heilige geschriften, de heilige uitleggers en de heilige optekenaars van hun voetstuk te krijgen. Religiekritiek dus. Nogmaals, niet omdat we zo pesterig zijn. Niet omdat we zo graag mensen "tot op hun bot willen beledigen". Niet omdat we een speciaal pervers genoeg hebben ontwikkeld in het "vernederen" van kwetsbare minderheden. Niet omdat we mensen "iets af willen nemen". Maar omdat we begrijpen hoe de sociale werkelijkheid in elkaar zit in bepaalde delen van de wereld. De marxistische opvatting dat elke sociale kritiek moet beginnen met religieuze kritiek, heeft daarom niets van zijn actualiteit verloren. Dat hebben Dawkins, Harris, Hitchens en Dennett heel wat beter begrepen dan al die "gematigde" verlichte intellectuelen van deze wereld.³¹

Laten we daarom deze bijdrage beëindigen met een paar sociale bewegingen die ijveren voor vrouwenrechten, maar waarbij de activisten zich tevens realiseren dat zij religie kritisch zullen moeten bejegenen en demystificatie zullen moeten bevorderen, alvorens men enige vooruitgang kan boeken op het terrein van emancipatie en distributie van gelijke rechten.

Femen en Pussy Riot

Hedendaagse vaandeldragers ("vaandeldraagsters" eigenlijk) van atheïstisch-feministische religiekritiek zijn de vertegenwoordigers van de Oekraïense feministische groepering Femen. Anna Hutsol, Oksana Shachko, Sasha Shevchenko en Inna Shevchenko hebben hun mission statement geformuleerd met de woorden: "to ideologically undermine the fundamental institutions of patriarchy, dictatorship, the sex industry, and the Church, by submitting these institutions to divisionary tactics such as trolling, to obtain their complete moral capitulation".³² Dat betekent ook een voortvarende kritiek op theocratische, islamistische regimes en op de sharia als vormen van geïnstitutionaliseerde vrouwenonderdrukking,³³ zoals de leden van de Femen-groep schrijven in hun manifest.³⁴ Het is in die traditie dat we ook Charlie Hebdo moeten plaatsen, want dat Franse satirische blad heeft een aanzienlijke

bijdrage geleverd aan wat men "demystificatie van de Profeet" kan noemen. En de kindbruiden hebben daarom meer belang bij het voorbeeld van Charb dan bij het voorbeeld van Karl Popper.

Helaas is Charb dood, net als de rest van de redactie van Charlie Hebdo. De kindbruiden in Afghanistan zullen hen missen.

Maar wat ook treurig is, is dat zoveel mensen in de westerse wereld maar blijven klagen over satire en belediging. Het ontgaat hen geheel hoe belangrijk het is dat de strijd om satire uiteindelijk wordt gewonnen door de Duitse satiricus Böhmermann en niet door de Turkse president Erdogan. Door Rushdie en niet door Khomeini. Door Theo van Gogh en niet door Mohammed Bouyeri. Er zal eens een moment moeten komen dat de iconen die de theoterroristen van satirische kritiek proberen te vrijwaren op dezelfde manier worden behandeld als alle andere iconen in deze wereld. Dat wil zeggen: open voor kritiek, ook voor satirische kritiek.

"Maar ik ben wel voor satire", zegt de keurige lezer van het avondblad dan, "het moet alleen wel leuk blijven. Niet beledigen 'om te beledigen'." Monty Python, ja leuk, maar Hans Teeuwen of Böhmermann, nee dat gaat te ver.

Wat deze mensen willen, is humor zonder dat er gelachen mag worden; zij willen iets tegenstrijdigs, iets dat niet kan bestaan. Ter illustratie twee definities van satire. Ten eerste een definitie van "satire", zoals te vinden in Wordweb: "Satire: witty language used to convey insults or scorn, esp. saying one thing but implying the opposite". Ten tweede, de Oxford Dictionary geeft onder satire: "the use of humour, irony, exaggeration, or ridicule to expose and criticize people's stupidity or vice, particularly in the context of contemporary politics and other topical issues".

Wordweb zegt dus dat satire is "to convey insults". Wie dus zegt dat iemand nooit en onder geen enkele omstandigheid beledigd mag worden, moet gewoon tegen satire zijn. Dat kan, maar dat is een verstrekkend standpunt. Je hoort dat ook nooit iemand verdedigen. Althans niet openlijk. Dat is begrijpelijk, want het is, zoals we al aangaven, verstrekkend. Voltaire zou dan *Candide* niet hebben kunnen maken.³⁵ Dat is immers een satirisch geschrift. Hij zou zich moeten hebben beperkt tot het schrijven van *Traité sur la tolérance*, immers dat is niet expliciet satirisch en daarin verdedigt Voltaire dezelfde standpunten, zoals men die aantreft in zijn andere werken.³⁶ Wat Popper lijkt te betwisten is niet zozeer het recht op vrijheid van meningsuiting, maar het recht op satire. Maar dat betekent dat hij niet alleen tegen *The Satanic Verses* moeten zijn, maar ook tegen Voltaire (althans de Voltaire van *Candide*), tegen Jonathan Swift of tegen andere satirische schrijvers.

De Oxford Dictionary zegt ook dat de domheid van mensen, in het bijzonder politici, op de korrel wordt genomen met satire: "to expose and criticize people's stupidity or vice". Wie dus zegt: "Nou, ik ben het ook niet zo eens met Erdogan, maar ik vind het nu ook weer niet nodig dat ..." – die persoon is gewoon tegen satire. Er zijn veel mensen die dat zeggen of suggereren. Maar wat betekent dat eigenlijk? Dat betekent dat die mensen denken dat een dictator vanzelf wel (zonder dat hij bekritiseerd wordt) ophoudt met dictatoriaal gedrag te vertonen. Is dat realistisch? Of zouden we juist satirische kritiek moeten waarderen? Is satirische kritiek geen morele plicht wanneer het om een dictator gaat?³⁷

Een van de problemen van deze tijd lijkt te zijn dat veel mensen vinden dat sociale misstanden maar gedoogd moeten worden. Immers, wanneer die misstanden worden aangepakt gaat men klagen over "de toon", "het gebrek aan respect", "het onfatsoenlijke" – let wel, niet van de dictator, maar van de satirische criticus.

Soortgelijke problemen zijn er ook wat betreft Femen of Pussy Riot en andere actiegroepen.³⁸ Het wemelt van de keurige mensen die vinden dat vrouwenemancipatie "heel belangrijk" is, maar die tevens vinden dat bijvoorbeeld het ontbloten van de vrouwenborsten bij de protesten die Femen organiseert een brug te ver is. Of men steunt Pussy Riot volledig, maar was het nu nodig hun actie op het altaar van de Russisch Orthodoxe kerk op te voeren? En zo zit de wereld ook vol met dierenvrienden die alleen niet hun eetgewoonten willen aanpassen.

Ons punt is: wie werkelijk vindt dat Erdogan een dictator is, zal moeten steunen dat hij een satirische behandeling ondergaat. En ja, dan is een gevoel van belediging bij het slachtoffer "collateral damage".

Als het niet gaat lukken om die strijd voor satire te winnen, dan ziet het er heel droevig uit voor de wereld. Dan zullen de sociale praktijken die bestonden in de tijd van Mohammed (570–632) nog tot in lengte der jaren blijven voortduren en zullen alle pogingen van hervormers, zoals de Egyptische feministen die via wetgeving verbetering van het lot van jonge meisjes proberen te bereiken, tevergeefs zijn.

Het lijkt onvermijdelijk te proclameren dat democratische rechtsstaten zijn gebaseerd op het principe van kritiek. Ook satirische kritiek. Een staat of een samenleving waar kritiek kan worden geventileerd, is beter dan een staat of een samenleving waarin dat niet kan. Het verdwijnen van satirische kritiek, omdat de machthebbers dat niet meer dulden, is altijd een voorbode van het verdwijnen van andere kritiek.³⁹ Wat dat betreft is satire de kanarie in de kolenmijn. Wanneer men dat niet scherp op het netvlies kan krijgen, is men in de ban van een illusie. Die illusie hebben we hier "zelfhaat" genoemd. Dat is een beetje hard

misschien, maar de prevalentie van die zelfhaat is dan ook zeer schadelijk voor de echt kwetsbaren (in tegenstelling tot de categorie "uitgevonden kwetsbaren")⁴⁰ in deze wereld: de meisjes die worden uitgehewelijkt, vermoord omdat ze de eer van de familie hebben geschonden, besneden omdat ze rein moeten blijven, et cetera.⁴¹

Uiteindelijk is dan ook niet het voornaamste probleem de door Jeroen Pauw opgeworpen vraag: "Waarom haten ze ons eigenlijk?", maar de vraag: "Waarom haten we onszelf eigenlijk?"

Niet hun haat is het grootste probleem, maar onze eigen haat, onze zelfhaat. Misschien dat we daarvan af kunnen komen, wanneer we eerst begrijpen hoe diep die zit. En hoe weinig reden daarvoor is. Maar het kan zijn dat die zelfhaat heel diep zit. Dat wil zeggen: dat wij net zo ziek zijn als zij, de theoterroristen, zij het op een andere manier. Laten we hopen van niet, maar als men commentaren als die van Popper leest, kan men wel eens gaan twifelen.

NOTEN

- 1] Bernard Lewis sprak lang geleden al van "rage": Lewis, Bernard, "The Roots of Muslim Rage", in: *The Atlantic Monthly*, september 1990, reprinted in: Lewis, Bernard, *From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East*, Weidenfeld & Nicolson, London 2004, pp. 319-331.
- 2] Bin Laden, Osama, "Declaration of Jihad against Jews and Crusaders", in: Marvin Perry and Howard Negrin, eds., *The Theory and Practice of Islamic Terrorism: An Anthology*, Palgrave MacMillan, New York 2008, pp. 41-49.
- 3] Khomeini, "Islamic Government", in: *Islam and Revolution*, Writings and Declarations of Imam Khomeini, Translated and annotated by Hamid Algar, Mizan Press, Contemporary Islamic Thought, Persian Series 1981, pp. 27-150.
- 4] Voor een poging die theologie te analyseren, zie: Cliteur, Paul, *Het Monotheïstisch Dilemma: of de theologie van het terrorisme*, De Arbeiderspers, Amsterdam 2010.
- 5] Merica, Dan, "ISIS is neither Islamic nor a state, says Hillary Clinton", CNN, October 7, 2014.
- 6] Zie: Luizard, Pierre-Jean, *Le piège Daech: L'État islamique ou le retour de l'Histoire*, La Découverte, Paris 2015, p. 7 e.v. die erop wijst dat de Islamistische staat "a pris le contrôle d'une vaste région".
- 7] Cliteur, Paul, "The Challenge of Theoterrorism", in: *The New English Review*, 30 May 2013. We gebruiken het woord "god" als soortnaam, "God" als de eigen naam van de monotheïstische god.

- 8] Zoals al beschreven wordt door: Paine, Thomas, *The Age of Reason*, 1794, in: Thomas Paine, *Collected Writings*, The Library of America, New York 1995, pp. 665-885. Zie ook: Nelson-Pallmeyer, Jack, *Is Religion Killing Us? Violence in the Bible and the Quran*, Trinity Press International, Harrisburg 2003; Juergensmeyer, Mark, Kitts, Margo, and Jerryson, Michael, eds., *The Oxford Handbook of Religion and Violence*, Oxford University Press, Oxford 2016 (2013).
- 9] Om alle misverstanden te voorkomen: de Iraanse revolutie was natuurlijk al tien jaar oud, maar toen Khomeini, in 1989, het jaar van zijn overlijden, afscheid nam van deze wereld liet hij ons achter met een dubieuze erfenis van de fatwa die niet herroepen kan worden. Deze fatwa doet de wereld tot op de dag van vandaag op zijn grondvesten trillen: alle islamistisch-terroristische aanvallen op het principe van de vrijheid van kritiek, vrijheid van expressie en vrijheid meningsuiting vinden daar, in die verklaring uit 1989, hun oorsprong.
- 10] De reacties van niet alleen de regering van het Verenigd Koninkrijk, maar ook die van andere landen zijn overzichtelijk bij elkaar gebracht in: Appignanesi, Lisa, & Maitland, Sara, eds., *The Rushdie File*, Syracuse University Press, Syracuse, New York 1990.
- 11] Zie: Berman, Paul, *The Flight of the Intellectuals*, Melville House, Brooklyn, New York 2010.
- 12] Niet bij de schrijvers verzameld in: MacDonogh, Steve, ed., In Association with Article 19, *The Rushdie Letters: Freedom to Speak, Freedom to Write*, Brandon Book Publishers, Kerry, Ireland 1993; Abdallah, Anouar, e.a., *Pour Rushdie: Cent intellectuels arabes et musulmans pour la liberté d'expression*, La Decouverte, Carréfour des littératures, Colibri, Paris 1993.
- 13] Mooie voorbeelden daarvan geeft: Herrenberg, Tom, "Denouncing Divinity: Blasphemy, Human Rights, and the Struggle of Political Leaders to defend Freedom of Speech in the Case of *Innocence of Muslims*", in: *Ancilla Iuris*, 1, 2015, pp. 1-19.
- 14] Rijpkema, Bastiaan, *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*, Nieuw Amsterdam, Amsterdam 2015.
- 15] Het bekende boek hierover is Bruckner, Pascal, *La tyrannie de la pénitence: essai sur le masochisme occidental*, Bernard Grasset, Paris 2006, maar men kan ook denken aan: Sévillia, Jean, *Historiquement incorrect*, Fayard, Paris 2011; Sévillia, Jean, *Le terrorisme intellectuel de 1945 à nos jours*, Perrin, Paris 2004 (2000); Sévillia, Jean, *Moralement correct: Recherche valeurs désespérément*, Perrin, Paris 2007. Ook de Franse publieke intellectueel Éric Zemmour maakt heel

- wat los rond dit thema: Zemmour, Éric, *Le suicide français*, Éditions Albin Michel, Paris 2014.
- 16] Rose, Flemming, *The Tyranny of Silence: How one Cartoon ignited a global Debate on the Future of Free Speech*, Cato Institute, Washington, D.C. 2014, pp. 115-116, p. 193, 206.
- 17] Of het zou Bertrand Russell moeten zijn. Zie: Russell, Bertrand, "A Scientist's Plea for Democracy", in: Bertrand Russell, *Fact and Fiction*, George Allen & Unwin, London 1961, pp. 102-109.
- 18] Hij verdedigde onder andere de "weerbare democratie", een concept dat veel eerder was geïkt door de Nederlandse staatsrechtgeleerde G. van den Bergh (1890-1966). Zie daarover: Rijpkema, Bastiaan, red., *Wat te doen met antidemocratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936*, Ingeleid door Bastiaan Rijpkema, met een voorwoord van René Cuperus, en een nawoord van Paul Cliteur, Elsevier Boeken, Amsterdam 2014. Zie over Popper's democratieopvatting ook: Rijpkema, Bastiaan, "Popper's Paradox of Democracy", in: *Think*, Volume 11, Issue 32, September 2012, pp. 93-96.
- 19] De brieven zijn te vinden in: Popper, Karl, *After the Open Society*, Selected Social and Political Writings, edited by Jeremy Shearmur and Piers Norris Turner, Routledge, London and New York 2008, pp. 202-204. Met dank aan Bastiaan Rijpkema die ons op die brieven attendeerde.
- 20] Popper zit hier geheel op de lijn van de voorzitter van het Europees Parlement, Martin Schulz (zie: "EU Parliament President denounces attempts to ridicule Islam", Kuwait News Agency 15 September 2012) en op die van Ban Ki-Moon (zie: Herrenberg, Tom, "Denouncing Divinity: Blasphemy, Human Rights, and the Struggle of Political Leaders to defend Freedom of Speech in the Case of *Innocence of Muslims*", in: *Ancilla Iuris*, 1, 2015, pp. 1-19).
- 21] Mill, J.S., *On Liberty*, 1859, in: J.S. Mill, *On Liberty and other writings*, ed., Stefan Collini, Cambridge University Press, Cambridge 2004 (1989), pp. 5-115.
- 22] Dit wordt mooi uitgelegd in: Waldron, Jeremy, "Rushdie and Religion", first published under the title "Too important for Tact" in: *The Times Literary Supplement*, 10 March 1989, pp. 248 and 260, and reprinted in: Jeremy Waldron, *Liberal Rights: Collected Papers 1981-1991*, Cambridge University Press, Cambridge/New York 1993, pp. 134-143.
- 23] De "right to read", zoals het wel eens genoemd is: Blanshard, Paul, *The Right to Read: The Battle Against Censorship*, The Beacon Press, Boston 1955.

- 24] Trouwens ook volgens Charbonnier. Ook hij heeft het al over de mensen die zeggen "On peut rire de tout, mais ...". Zie: Charb, *Petit Traité d'Intolérance*, Éditions Les Échappés, Paris 2009, p. 7.
- 25] We hebben hier een hele slimme en integere lezer van het avondblad voor ogen die het enigszins bekend is dat de Cartoon-kwestie begon met een lakmoesproef om te zien of zelfcensuur werd toegepast door cartoonisten. Er zijn natuurlijk ook vele lezers die zelfs deze kennis ontberen en die beweren dat het allemaal vanaf het begin af aan al gemotiveerd werd door de ambitie van zinloos kwetsen.
- 26] De enige Deense cartoonist van de twaalf die nog naar buiten treedt, Kurt Westergaard, vertelt zijn verhaal in: Westergaard, Kurt, and Lykkegaard, John, *Kurt Westergaard: The Man behind the Mohammed Cartoon*, Mine Erindringer, Tilst, Denmark 2012. Flemming Rose, de redacteur van Jyllands Posten die de opdracht gaf voor de cartoons, kijkt terug in: Rose, Flemming, *The Tyranny of Silence: How one Cartoon ignited a global Debate on the Future of Free Speech*, Cato Institute, Washington, D.C. 2014.
- 27] Segers, Gert-Jan, "Ons probleem met vrijheid", in: *De Volkskrant*, 4 mei 2016.
- 28] Prinses Mabel tegenover: Albrecht, Yoeri, and Broertjes, Pieter, "Ik kan niet tegen onrecht. Het veelkoppige monster van de onvrije democratie", in: *De Volkskrant*, 10 maart 2007.
- 29] Buruma, Ian, *Murder in Amsterdam: The Death of Theo van Gogh and the Limits of Tolerance*, Penguin, New York 2006, p. 33.
- 30] "Radicale geestelijken willen legalisering kindhuwelijk", in: *Trouw*, 15 november 2012.
- 31] De "nieuwe atheïsten", kortom, en hun Nederlandse en Belgische equivalenten als Floris van den Berg, Etienne Vermeersch, Dirk Verhofstadt, Herman Philipse, Maarten Boudry en anderen. Zie: Stenger, Victor J., *The New Atheism: Taking a Stand for Science and Reason*, Prometheus Books, Amherst N.Y. 2009. Voor Nederland en België, zie: Verhofstadt, Dirk, *Atheïsme als basis voor de moraal*, Houtekiet, Antwerpen 2013; Berg, Floris van den, *Beter weten: filosofie van het ecohumanisme*, Houtekiet en ISVW, Antwerpen/Utrecht 2015; Boudry, Maarten, *Illusies voor gevorderden: of waarom waarheid altijd beter is*, Polis, Antwerpen 2015.
- 32] Femen, *Femen by Femen*, With Galia Ackerman, translated by Andrew Brown, Polity, Malden 2014, p. ix.
- 33] Zie daarover: Zee, Machteld, *Choosing Sharia: multiculturalism, Islamic fundamentalism & British Sharia Councils*, Eleven, The Hague 2015.

- 34] Femen, *Ibid.*, p. ix.
- 35] Voltaire, *Candide*, in: *Romans, Contes et Mélanges*, Tome 1, Introduction et commentaires de J. van den Heuvel, Le Livre de Poche, Librairie Générale Française, Paris 1972, pp. 259-369.
- 36] Voltaire, *Traité sur la Tolérance a l'occasion de la mort de Jean Calas*, in: Voltaire, *Mélanges*, Préface par Emmanuel Berl, Texte établi et annoté par Jacques van den Heuvel, Gallimard, Paris 1961, pp. 563-650.
- 37] Dat is de strekking van: Ellian, Afshin, "Inperking van satire leidt tot het einde van de vrijheid", *Elsevier*, blog, 9 mei 2016.
- 38] Zie: Tolokonnikova, Nadejda, *Lettre de Mordovie*, L'insomniaque, Montreuil 2013.
- 39] Ellian, Afshin, "Inperking van satire leidt tot het einde van de vrijheid", *Elsevier*, blog, 9 mei 2016.
- 40] We leven in een wereld waarin "echt kwetsbaren" nauwelijks een stem hebben en een hele groep "verzonnen kwetsbaren" het hoogste woord voeren. Zie: Bawer, Bruce, *The Victim's Revolution: The Rise of Identity Studies and the Closing of the Liberal Mind*, Broadside Books, New York 2012.
- 41] Zie voor een consistent doorgetrokken gedachte-experiment hoe om te gaan met de echt kwetsbaren in deze wereld: Berg, Floris van den, *Philosophy for a better World*, Prometheus Books, Amherst, New York 2013.